

продовженням політики М. Х. Бунге, яка ґрунтувалася на теорії представників німецької “молодої історичної школи” А. Вагнера, Г. Шенберга, А. Шеффле, Г. Шмоллера. Ідеї німецьких економістів із зацікавленістю сприймались у Російській імперії, де прихильники реформ пов’язували свої сподівання з “верховною владою”. “Очевидно, – писав М. Бунге, – что между настоящим социализмом и социализмом государственным различие огромное: первый имеет в виду подорвать существование государства; второй хочет усилить хозяйственную деятельность государства настолько, насколько это необходимо для устранения гибельных последствий неограниченной свободы интересов”²⁴.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Митний тариф стає важливим інструментом у комплексній політиці індустріалізації в Російській імперії, пік якої припадає на 1890-ті рр. Завдяки тотальному підвищенню мит як на імпорт, так і на експорт вдалося отримувати й рекордні фіскальні надходження до бюджету. Тому митний тариф перетворюється на надійний інструмент підтримки активного торговельного балансу держави. З другої половини XIX ст. сформувалася соціальна функція митно-тарифного регулювання, яка полягала в стимулюванні та підтримці підприємців з метою розширення зайнятості населення. Також митний тариф мав сприяти реалізації основного завдання протекціоністської політики індустріальної доби – це перетворення імпорту товарів на імпорт капіталів.

Оцінюючи історичні етапи митно-тарифної політики Російської імперії, особливо останньої чверті XIX ст., бачимо, що методологічним принципам німецької історичної школи в оцінюванні ролі держави щодо проведення економічної модернізації відводилось провідне місце в урядових програмах міністрів фінансів М. Х. Бунге та С. Ю. Вітте. Водночас дослідження історії зовнішньоторговельної політики та її складового елемента – митного тарифу – відкривають такі перспективні напрями для досліджень, як вплив митних тарифів на регіональному (губернському рівні) на еволюцію підприємництва та розвиток соціальних інститутів.

УДК 341.81(410)(477.7)=111=161.2

НА ЗАХИСТІ ІНТЕРЕСІВ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ’І: КОНСУЛ ДЖЕЙМС ЕРНЕСТ НАПОЛЕОН ЗОРАБ

І. І. Лиман, В. М. Константінова

(Бердянський державний педагогічний університет, м. Бердянськ)

Присвячено біографії третього за хронологією офіційного представника Великої Британії у Бердянську, який перебував на консульській службі у цьому місті в 1860–1870 рр. Подобиці діяльності Джеймса Ернеста Наполеона Зораба у Бердянську вивчені на підставі як архівних матеріалів, так і широкого комплексу англомовних джерел, включно із консульськими рапортами Зораба до Лондона.

Ключові слова: консул; Велика Британія; міжнародні відносини; торгівля.

© І. І. Лиман, В. М. Константінова, 2015

²⁴ Туган-Барановский М. И. Витте и Бунге как министры финансов. – С. 134–154.

The article is devoted to the biography of the third by chronology official representative of Great Britain in Berdyansk, who was in the consular service in this city in 1860-1870. Details of activities of James Ernest Napoleon Zohrab in Berdyansk have been studied on the base of archival materials and a wide range of English-language sources, including consular reports of Zohrab to London.

Key words: *consul; Great Britain; international relations; trade.*

Постановка проблеми. Ускладнення форм міжнародної торгівлі та посилення конкуренції в другій половині XIX ст. актуалізували проблему набуття консульськими службами функцій супроводження і захисту інтересів власних підприємців на зарубіжних ринках. Ураховуючи, що британський капітал був доволі широко представлений в економічному житті Російської імперії, особливо в південних регіонах, наближених до Кавказу й Ірану, актуальні реконструкція та аналіз діяльності консула Джеймса Ернеста Наполеона Зораба.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перелік наукових праць, присвячених історії Бердянська імперського періоду, нині вже доволі розлогий¹. Крім того, трива-

¹ *Бастрыга И., Лыман И.* Начала истории Бердянска. – Запорожье, 2002; *Lyman I., Konstantinova V.* Ukrainian Traditional Salt Traders (“Chumaks”) in the North of the Sea of Azov (Case Study of Berdyansk District) // First International Congress on the Anthropology of Salt. 20–24 August 2015. “Al. I. Cuza” University of Iași, Romania. Programme and Abstracts / Edited by tefan Caliniuc, Mihaela Asăndulesei, Roxana-Gabriela Curcă and Marius-Tiberiu Alexianu. – Iași, Romania, 2015. – P. 90; *Константинова В. Н.* Бердянская мужская гимназия – предшественница Бердянского государственного педагогического университета // Актуальные проблемы и перспективы современного гуманитарного знания : материалы Международной научно-практической конференции (Невинномысск, 26 марта 2009 г.) / отв. ред. С. Н. Артемов, О. Н. Палиева ; НГГТИ. – Ставрополь : Литера, 2009. – С. 141–145; *Константинова В., Лыман И.* Бердянские купцы XIX столетия: материалы к просопографическому портрету // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія “Історія”. – 2014. – № 1134. – Вип. 49. – С. 206–217; *Константинова В. М.* Бердянськ кінця XIX ст.: особливості складу населення приморського повітового міста Південної України // Музейний вісник. – 2009. – № 9. – С. 147–153; *Константинова В. М.* Джерела локальної історії освіти: проект створення багатотомного археографічного видання з історії Бердянського державного педагогічного університету // Наукові записки : [збірник праць молодих вчених та аспірантів. Тематичний випуск: “Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація”]. – К., 2009. – Т. 19. – Кн. 2. – Ч. 2. – С. 372–381; *Константинова В. М.* Колишній директор Катеринославської гімназії Микола Степанович Алаєв: бердянський період діяльності // Історія і культура Придніпров’я. Невідомі та маловідомі сторінки : науковий щорічник. – Дніпропетровськ : НГУ, 2010. – Вип. 7. – С. 143–148; *Константинова В. М.* Публікації “Одеського Вісника” як джерело з історії Бердянська останньої чверті XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – Вип. XXV. – С. 214–218; *Константинова В. М.* Чиновники, інтелігенція, міщани...: населення Бердянська кінця XIX ст. за статистичними джерелами // Інтелігенція і влада : громадсько-політ. наук. збір. – Одеса : Астропринт, 2010. – Вип. 19 / [редкол.: Г. І. Гончарук (гол. ред.) та ін.]. – С. 24–30; *Лыман I. I., Єременко М. М.* Справа про наглядча Бердянської митної застави титулярного радника Крижанівського // Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2013. – № 1 (7). – С. 5–18; *Лыман I. I.* Австралійське видання єврейських наративів Північного Приазов’я // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2011. – № 11/2. – С. 106–108; *Лыман I. I.* Газетні публікації як джерела локальної історії: досвід підготовки трьохтомного археографічного видання “Бердянськ очима кореспондентів “Одеського Вісника” // Південний архів. Історичні науки : збірник наукових

лий час уся інформація про британських консулів у Бердянську, яка була в розпорядженні місцевих дослідників, обмежувалась кількома згадками у щоденниках Василя Крижанівського² та ще деякими даними про “англійського капіталіста” Джона Грієвза. У 2007 р. актуалізована джерельна база з історії британських консулів у приморському місті дещо розширилася завдяки публікації тритомника “Літопис історії Бердянська очима кореспондентів “Одеського Вісника”, до якого увійшло близько 600 газетних статей за 1827–1893 рр. І ось нещодавно завдяки міжнародному проекту “Чорне море і його портові міста, 1774–1914. Розвиток, конвергенція та зв’язки зі світовою економікою” у нас з’явилась можливість зробити справжній прорив у вивченні не тільки історії Бердянська XIX – початку XX ст. у цілому, але й безпосередньо біографій британських консулів у цьому місті, в тому числі Джеймса Ернеста Наполеона Зораба, якому й присвячена ця розвідка.

Мега статті – з використанням нових архівних джерел розглянути професійну діяльність британського консула Джеймса Ернеста Наполеона Зораба у Бердянську у другій половині XIX ст. і визначити його роль у суспільному та економічному житті міста.

Виклад основного матеріалу. Джеймс Ернест Наполеон Зораб мав персько-вірменські коріння. Його предки по батьківській лінії мали впливове становище у підконтрольній Персії Вірменії, але були змушені емігрувати звідти, уникаючи політичних переслідувань. Цими емігрантами, які залишили рівнини Мазендерана (що лежать на південь від узбережжя Каспійського моря) і втекли до Османської імперії, були дід Джеймс Пол Зораб з дружиною і дітьми (Софією, Пітером і Костянтином). Згодом цей дід служив драгоманом (товмачем) при датському посольстві у Константинополі³. Джеймс Зораб народився в сім’ї Пітера Пола Джона Зораба (Peter Paul John Zohrab) і Френсіс Зораб (Frances Zohrab) у 1830 р., за деякими даними, на Мальті, був хрещений у жовтні того ж 1830 р. у Смирні⁴. Батько Джеймса Пітер Пол Джон Зораб, за деякими

праць. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2009. – Вип. XXX. – С. 148–154; *Льман І. І.* Полеміка щодо з’єднання залізницею Бердянська з Дніпровським Надпоріжжям та іншими місцевостями Катеринославщини в публікаціях “Одеського Вісника” 1847 року // Придніпров’я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – Вип. 8. – С. 111–121; *Льман І. І., Константинова В. М.* Матеріали про Азовське козацьке військо в щоденниках “бердянського літописця” В. Крижанівського // Козацька спадщина : альманах Інституту суспільних досліджень. – Дніпропетровськ : Пороги, 2008. – Вип. 4. – С. 124–128; *Льман І., Подколзіна С.* Поширення імперських практик взаємин держави і церкви: релігійне життя Бердянська першого десятиріччя його існування. – Бердянськ : ФО-П Ткачук О. В., 2015; *Льман І. І.* Бердянск и Таганрог в австралийском издании воспоминаний Рафаила и Елены Кабо // Вестник Таганрогского государственного педагогического института. Гуманитарные науки. – Таганрог : Изд-во Таганрог. гос. пед. ин-та, 2011. – № 2. – С. 37–40; *Льман І. І., Константинова В. Н.* Бердянск и его уезд последней четверти XIX века в публикациях “Одесского Вестника” // Вестник Таганрогского государственного педагогического института. Гуманитарные науки. – Таганрог : Изд-во Таганрог. гос. пед. ин-та, 2008. – Спец. вып. № 2. – С. 108–112.

² *Баханов К. А., Льман І. І.* Бердянск в дневниках титулярного советника В. К. Крыжановского // Крыжановский В. К. Дневники. – Запорожье : Просвіта, 2002. – С. 105, 180.

³ *Donoghue M.* William Thomas Thornton’s Family, Ancestry, and Early Years: Some Findings from Recently Discovered Manuscripts and Letters // *History of Political Economy*. – 2008. – 40:3. – P. 521.

⁴ *Wilson D.* List of British Consular Officials in the Ottoman Empire and Its Former Territories, from the Sixteenth Century to About 1860 – P. 22; Baptism, Marriage and Burial Records of the British Chapel. Smyrna [Електронний ресурс]. – Turkey, 1795–1832. – Режим доступу : <http://website.lineone.net/~stephaniebidmead/smyrna.htm>

відомостями, у 1808 р. був направлений до Константинополя як спеціальний агент британського уряду. Згодом він був купцем на Мальті та став там натуралізованим британцем, а у 1830 р. почав служити драгоманом у Трапезунді (Трабзоні), володіючи, крім англійської, вірменською, фарсі, турецькою і, ймовірно, французькою мовами. З матір'ю Джеймса, яка у дівочтві мала прізвище Вільямс (Williams), він побрався другим шлюбом у 1816 р., і від цього шлюбу народилось 8 дітей⁵. Сестра Пітера Пола Джона Зораба і, відповідно, тітка Джеймса Зораба Софія була дружиною призначеного консулом у Каїрі Томаса Торнтона (Thomas Thornton).

У 1858 р. Джеймс Зораб одружився з Емілі Холмс (Emily Holmes, 1830–1908), сестрою сера Вільяма Річарда Холмса (William Richard Holmes). Цікаво, що Вільям Річард Холмс (1822–1882), який у 1846 р. був призначений британським офіційним представником у Батум, у 1852 р. – у турецьке місто Діярбакир, а у 1860 р. – у Боснію, у 1847 р. одружився з Аделою Гарріет Луїзою Кармелою Зораб (Adela Harriet Louise Carmela Zohrab) – донькою Пітера Пола Зораба і, відповідно, сестрою Джеймса Зораба⁶. Ще одна рідна сестра Джеймса Зораба Евеліна Енн Мері Зораб (Evelina Anne Marie Zohrab) у 1846 р. вийшла заміж за іншого британського офіційного представника, Джеймса Бранта (James Brant), який у 1830 р., тобто у рік народження Джеймса Зораба, був призначений віце-консулом у Трабзон⁷, у 1836 р. – консулом в Ерзерум⁸, а у 1855 р. – у Дамаск⁹.

Що стосується рідних братів Джеймса Зораба, то старший з них Пітер Томас Генрі Гордон Зораб (Peter Thomas Henry Gordon Zohrab) у різні часи був перекладачем, бухгалтером, аудитором, оцінювачем, агентом на виборах, видавцем газети, аукціоністом, будівельником, фермером, секретарем британської торгової асоціації (Licensed Victualler's Association), міжнародним торговцем і на додачу до цього спортсменом, який брав участь у перегонах в Дурбані¹⁰. Брат же Джеймса Едвард Джон Пол Зораб (Edward John Paul Zohrab) був полковником британської армії та дипломатом¹¹.

Сини Джеймса Зораба Персі Фенвік Катберт Зораб (Percy Fenwick Cuthbert Zohrab, народився у 1859 р.) і Реджинальд Ернест Зораб (Reginald Ernest Zohrab, народився у 1861 р.) пішли стопами батька, тому представники родини були британськими консулами у Східній Європі, країнах Карибського басейну та Сходу¹².

⁵ Wilson D. List of British Consular Officials... – P. 19.

⁶ Ibid. – P. 18, 19.

⁷ Şaşmaz M. Trade Reports of the Trebizond Province on British Documents 1830–1914 / İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830–1914. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2014, V. I. – P. 1–22. Хамді Оздіш (Hamdi Özdiş) з Університету Дюздже (Туреччина), який також вивчає історію Трабзону, на наш запит повідомив, що Джеймс Брант став першим британським віце-консулом у цьому місті. Це було пов'язано із тим, що Брант до того займався торгівлею. Хамді Оздіш надіслав нам кілька зразків рукописних рапортів Джеймса Бранта з Трабзону до Лондона.

⁸ При цьому він відповідав за ширший консульський округ: Şaşmaz M. Trade Reports... – P. 89.

⁹ Wilson D. List of British Consular Officials... – P. 18.

¹⁰ The Southern Hemisphere Descendants of Peter Paul John Zohrab [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zohrabfamily.atwebpages.com/zdetail8.html>

¹¹ Ibid.

¹² James Ernest Napoleon Zohrab [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zohrabfamily.atwebpages.com/jamesenz.html>

Цікаво, що в розгалуженому клані Зорабів підтримувалась традиція називати дітей на честь родичів, осіб, які зробили щось значне для когось із членів родини, або ж визначних подій у їхньому житті. Тож не дивно, що народжений у 1878 р. Леонард Карс Зораб (Leonard Kars Zorab), який жив у Індії, отримав одне зі своїх імен у пам'ять про Джеймса Зораба, а точніше про його участь в обороні Карсу під час Кримської війни¹³.

Що стосується службової кар'єри Джеймса Зораба, то, як ми вже згадали, шурин Джеймса Зораба Джеймс Брант був британським консулом у турецькому Ерзерумі і саме при його консульстві Зораб пропрацював близько двох років. До речі, про це Джеймс Зораб писав у листі із Бердянська до графа Гренвілла (Granville) від 30 листопада 1871 р., уточнюючи, що на консульську службу він поступив у січні 1848 р., ставши клерком при Джеймсі Бранті. Впродовж кількох місяців у 1852 р. Зораб був виконуючим обов'язки віце-консула у Батумі¹⁴. Під час Кримської війни у вересні 1854 р. Джеймс Зораб, продовжуючи сімейні традиції, був призначений перекладачем першого класу в Карс, будучи приставленим до полковника (згодом – генерала) Вільямса¹⁵. Фортеця Карс розташовувалась у тому ж регіоні, що й Ерзерум, і британське командування розраховувало, що тут знадобиться не тільки вільне володіння Джеймса Зораба турецькою та іншими мовами (крім англійської та турецької, він добре знав ще й французьку, італійську та арабську), але і його обізнаність зі специфікою місцевого населення. У 1855 р. через голод Карс капітулював перед російськими військами після п'яти місяців облоги. Втім, Джеймс Зораб ще під час облоги захворів тифом¹⁶ і, за деякими даними, після здачі фортеці був залишений в її шпиталі, щодо чия безпеки були отримані гарантії з боку російського генерала Миколи Муравйова¹⁷ (який за оволодіння Карсом отримав до прізвища почесну приставку “Карський”). Щоправда, сам Зораб у 1871 р. писав про себе, що він був останнім англійцем, який залишив фортецю після її здачі (не згадуючи нічого про перебування у шпиталі)¹⁸. При цьому Зораб був зображений на картині Томаса Джонса Баркера (Thomas Jones Barker) “Major General Williams and his Staff Leaving Kars 28 Nov. 1855”. Проте невідомо, чи був сам художник безпосереднім свідком подій залишення британцями Карсу, які він зобразив. Картина була завершена у 1857 р. і зараз розміщена в Національному музеї армії (National Army Museum), Челсі, Лондон¹⁹.

За участь під час оборони Карсу в битві 29 вересня 1855 р.²⁰ Джеймс Зораб був нагороджений турецьким урядом орденом Меджидіє четвертого ступеня. Після завершення війни він одержав медаль Карсу (Kars medal)²¹.

¹³ Descendants of Peter Paul John Zorab [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zorabfamily.atwebpages.com/zdetail6.html>

¹⁴ Accounts and Papers. Consular Establishments. Session 6 February – 10 August 1872. – L. : Harrison and Sons, 1872. – Vol. LX. – P. 80.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ The Surrender of Kars // Nelson Examiner and New Zealand Chronicle. – 1856, May 17. – V. XV. – Issue 14. – P. 3.

¹⁷ Rundell A. J. Kars: Victory into Defeat – 1st ed. – Nether Westcote Impress, 2005. – P 87.

¹⁸ Accounts and Papers. – P. 80.

¹⁹ James Ernest Napoleon Zorab [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zorabfamily.atwebpages.com/jamesenz.html>

²⁰ Accounts and Papers. – P. 80.

²¹ Ibid.

10 вересня 1856 р. Джеймс Зораб був призначений віце-консулом у місто Мостар на Балканах²², але на кілька місяців, до лютого 1857 р., був залишений у справах служби у Константинополі. За майже 8 років служби у Мостарі²³ Джеймс Зораб кілька разів виконував місії у Чорногорії та бунтівних регіонах, через що його життя піддавалось численним небезпекам²⁴. Із січня до серпня 1860 р. і з 29 травня до 7 листопада 1861 р. він був виконуючим обов'язки консула в Сараєво²⁵.

Перебуваючи на Балканах, Зораб писав своєму керівництву про скрутне становище християн регіону, які потерпали від свавілля мусульман, а також про ненависть місцевих християн до місцевих же adeptів ісламу. Дані Зорабом яскраві характеристики досі широко цитуються дослідниками джихаду²⁶.

14 травня 1864 р., коли віце-консулат у Мостарі був ліквідований, Джеймс Зораб був призначений на консульську посаду в Бердянську²⁷. Про те, що призначення до Бердянська мало місце саме у 1864 р., Зораб згадує і в рапорті від 30 листопада 1871 р.²⁸ Втім, за іншими дипломатичними джерелами, до вересня 1865 р. виконуючим обов'язки консула в Бердянську залишався Вільям Георг Вагстаф. Та й у щоденниках Василя Крижанівського запис "на этой неделе приехал в Бердянск вновь назначенный английский консул *****" датований 29 жовтня 1865 р.²⁹

У цьому ж контексті цікаво, що в кількох публікаціях з біографічними відомостями про Джеймса Зораба місцем його служби в Російській імперії значиться не Бердянськ, а Одеса³⁰. Фотографія з родинного альбому, на якій зображена дружина Зораба, була зроблена в Одесі у 1864 р. Згідно з родинним сайтом, саме в Одесі у 1865 р. народилась донька Джеймса Зораба Естер Темпл (Hester Temple)³¹. Розібратися із ситуацією дозволяє біографія британського генерального консула в Одесі Гренвіль-Мюррея. Естас Клер Гренвіль-Мюррей (Eustace Clare Grenville-Murray) був британським офіційним представником і журналістом, позашлюбним сином Річарда Гренвіля,

²² Wilson D. List of British Consular Officials... – P. 22.

²³ Згідно з родинним сайтом, саме у Мостарі народились діти Джеймса Зораба Персі Фенвік Катберт, Реджинальд Ернест і Констанс Емілі (Constance Emily) (Searchable Text version of the Zohrab/Zorab Family Tree – Generations 8–10) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zohrabfamily.atwebpages.com/ztbltr3b.html>

²⁴ Accounts and Papers. – P. 80.

²⁵ Hertslet E. (compiler). The Foreign Office List, Forming a Complete British Diplomatic and Consular Handbook. January 1865. – L. : Harrison, 1865. – P. 165.

²⁶ Spencer R. Onward Muslim Soldiers. How Jihad Still Threatens America and the West. – Regnery Publishing, 2003; Bostom A. G. The Legacy of Jihad: Islamic Holy War and the Fate of Non-Muslims. – Prometheus Books, 2005. – P. 72; Fjordman.

Defeating Eurabia. – Lulu.com Publishing, 2008. – P. 134–135; Bat Ye'or. The Decline of Eastern Christianity under Islam: from Jihad to Dhimmitude: Seventh-Twentieth Century. – Cranbury : Associated University Presses, 2010. – P. 426–427.

²⁷ Hertslet E. (compiler). The Foreign Office List... – P. 165.

²⁸ Accounts and Papers. – P. 71.

²⁹ Баханов К. А., Лыман И. И. Бердянск в дневниках... – С. 105.

³⁰ Baytop A. Anadolu'dan Bitki Örnekleri Toplamış Olan Arkeolog, Antropolog ve Diplomatlar // Osmanlı Bilimi Araştırmaları. – 2011. – XIII/1. – P. 95; James Ernest Napoleon Zohrab [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zohrabfamily.atwebpages.com/jamesenz.html>

³¹ Searchable Text version of the Zohrab/Zorab Family Tree – Generations 8–10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zohrabfamily.atwebpages.com/ztbltr3b.html>

другого герцога Букінгема. Після закінчення у 1848 р. Оксфордського університету він перебував на різних дипломатичних посадах, поєднуючи це з журналістикою, що не було звичайним для відповідного періоду. Напередодні Кримської війни 19 жовтня 1852 р. він був призначений аташе до Константинополя, а у 1855 р. переведений на посаду генерального консула в Одесі. Станом на 1864 р. Естас Клер Гренвіль-Мюррей перебував на цій посаді вже 9 років і плекав надію бути переведеним на інше місце служби. Складностей життю генерального консула в Одесі додавало те, що йому доводилось працювати без віце-консула, на якого можна було б перекласти значну частину справ. Саме тут до поля зору Гренвіль-Мюррея і потрапив призначений на посаду британського консула в Бердянську Джеймс Зораб. Він опинився в Одесі у вересні 1864 р., коли там сталося ймовірне пограбування і вбивство британського капітана барка “Lily of the Valley” (“Конвалія”) Джона Кросса Міддлтона, і став допомагати у розслідуванні цієї справи. Гренвіль-Мюррей швидко збагнув, що здібний Зораб може йому прислужитись у Південній Пальмірі. Під час розслідування справи капітана Джона Кросса Міддлтона Джеймс Зораб зіштовхнувся з низкою складностей. До неї додалися кілька інших випадків, імовірно, насильницької смерті моряків Великої Британії в Одесі. Як наслідок, справа затягнулась чи не на рік, причому завершилась майже безрезультатно. Водночас генеральний консул в Одесі ігнорував накази офіційного Лондона про відсилку Зораба на місце його призначення, до Бердянська. Більше того, Гренвіль-Мюррей пішов на додаткові непередбачувані фінансові витрати, направивши Зораба до Лондона із завданням особисто доставити туди звіт. Офіційним приводом для цього генеральний консул в Одесі назвав міркування безпеки. Втім, ознайомившись зі звітом, голова консульського департаменту Міністерства закордонних справ Великої Британії Джеймс Мюррей (James Murray) зазначив із презирством, що цей документ міг би бути надісланий не менш безпечно і поштою, причому – навіть не запечатаний.

Тож витрати на подорож Зораба з Одеси до Лондона і назад були покладені на рахунок жалування самого Гренвіль-Мюррея. Більше того, Британський генеральний консул розраховував, що перебування Джеймса Зораба в Одесі буде оплачено російською владою, оскільки саме за її розпорядженням Зораб був залишений для участі у розслідуванні. Проте цього не сталося, і Джеймс Мюррей наполягав, аби ці кошти також виплатив сам Гренвіль-Мюррей. Отже, останній мав би виплатити більше 1200 фунтів. Щоправда, лорд Кларендон (Clarendon) погодився, аби гроші виплачувались у розстрочку. Тут спрацювали в тому числі і благання, адресовані лорду Кларендону з боку дружини Гренвіль-Мюррея.

Офіційна російська влада в особі Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора Павла Коцебу не тільки не зголосилася фінансувати діяльність Джеймса Зораба в Одесі, але й з великим незадоволенням поставилася до його розслідування³². Коцебу наполягав на версії, що троє британських моряків не загинули насильницькою смертю, решта ж була вбита просто під час п'яних бійок. У Коцебу були й набагато вагоміші приводи бути незадоволеним Гренвіль-Мюрреем та його покровителями у Великій Британії, що виходило на питання великої політики, пов'язані із результатами Кримської війни та з Польським повстанням 1863–1864 рр.

³² *Berridge G. R. A Diplomatic Whistleblower in the Victorian Era. The Life and Writings of E. C. Grenville-Murray (2013) [Електронний ресурс]. – Р. 67–70. – Режим доступу : <http://grberridge.diplomacy.edu/wp-content/uploads/2013/12/G-M.pdf>*

Утім, серед недоброчливців Гренвіль-Мюррея був не лише Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор. Їх вистачало і в самому Міністерстві закордонних справ Великої Британії. Тож “справа Зораба” стала лише одним із кроків на шляху до звільнення Гренвіль-Мюррея³³. У 1868 р. він був змушений повернутися з Одеси до Великої Британії, де став видавати щотижневий журнал “Queen’s Messenger”, гостро критикуючи англійську знать. Уже наступного року він був звинувачений за це в наклепі та згодом був змушений втікати до Парижа. На батьківщину Гренвіль-Мюррей після цього вже не повернувся.

Що ж до Джеймса Зораба, то в державному архіві Одеської області відклалась справа за 1865 р. “О угрозах англійско-подданного Келлена против вице-консула Зораба”³⁴. Цікаво, що в документах самої справи ми також зустрічаємо зазначення статусу Джеймса Зораба як вице-консула, втім, у низці випадків під час складання чернеток документів “віще” було викреслено, як викреслено й уточнення, що Зораб був консулом саме в Бердянську³⁵. Справа велася недовго: хоча Джейм Зораб і скаржився на погрози з боку його співвітчизника Фрідріха Келена, через що він вважав себе та свою родину в небезпеці, за Келена поручився міський голова Одеси князь Семен Михайлович Воронцов (син колишнього Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора), оскільки той перебував у нього в служінні.

Після переїзду до Бердянська саме за підписом Джеймса Зораба прямували щорічні консульські рапорти з цього міста до Лондона за 1865–1873 рр. Причому в деяких з рапортів прізвище консула позначене не як Zohrab, а Zohrob або ж Zowrob.

У Національному архіві (Велика Британія) донині зберігається листування Джеймса Зораба з Лондоном, зокрема за 1864³⁶, 1865³⁷, 1866³⁸, 1867³⁹, 1868⁴⁰, 1869⁴¹, 1870⁴², 1871⁴³, 1872⁴⁴, 1873⁴⁵ і 1874⁴⁶ рр.

³³ Ibid.

³⁴ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 2 (Канцелярія Одесского градоначальника). – Оп. 2. – Спр. 887 (О угрозах англійско-подданного Келлена против вице-консула Зораба, 5 июля 1865 г.).

³⁵ Там само. – Арк. 5.

³⁶ FO 65/670 – Consuls at St. Petersburg, Berdiansk; Michele, Hill, Cumberbatch, Zohrab, Wagstaffe [Електронний ресурс] // The National Archives. – Режим доступу : <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254516>

³⁷ FO 65/689 – Consuls at Odessa, Kherson, Berdiansk, Taganrog; Murray, Stevens, Wagstaff, Zohrab, Carruthers [Електронний ресурс] // The National Archives. – Режим доступу : <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254535>

³⁸ FO 65/712 – Consuls at Berdiansk, Soukhoum-Kalé; Zohrab, Palgrave [Електронний ресурс] // The National Archives. – Режим доступу : <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254558>

³⁹ FO 65/740 – Consuls at Soukhoum-Kalé, Berdiansk; Palgrave, Zohrab, Vice-Consul at Poti; Wilkinson [Електронний ресурс] // The National Archives. – Режим доступу : <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254586>

⁴⁰ FO 65/761 – Consuls at Moscow, Viborg, Berdiansk, Poti; Roberts, Lorentz, Zohrab, Wilkinson [Електронний ресурс] // The National Archives. – Режим доступу : <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254607>

⁴¹ FO 65/781 – Consuls at Moscow, Viborg, Berdiansk, Poti; Roberts, Lorentz, Franck, Zohrab, Wagstaff, Wilkinson [Електронний ресурс] // The National Archives. – Режим доступу : <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254627>

Ретельне ознайомлення зі змістом рапортів Зораба з Бердянська дає підстави констатувати, що цей британський офіційний представник, чиїх предків Османська імперія свого часу прихистила як утікачів від переслідувань перського шаха та який сам тривалий час працював на землях Османської імперії, так і не зміг до кінця прийняти її традиційного ворога – Російську імперію, проти якої він воював у Карсі.

Повідомляючи інформацію про Бердянськ і його торгівлю за позиціями, яких очікував офіційний Лондон, Зораб при цьому не упускав нагоди повідомити про якісь екстраординарні події, а також намагався робити ширші узагальнення та спостереження. Зокрема, вже в рапорті від 6 січня 1866 р. консул писав, що у 1864 р. у Бердянську були вперше помічені отруйні чорні павуки, але тоді вони завдали шкоди лише кільком особам; натомість у 1865 р. їхнє поширення викликало паніку серед місцевого населення. У тому ж рапорті Зораб намагався з'ясувати причини складностей у розвитку міста. Щодо цього британський консул зазначив, що він поспілкувався з одним зі старожилів і той підрахував, що за останні 30 років тільки 9 років були врожайними. До того ж консул писав про те, що Бердянськ не є “самоокупним” містом, і всі розуміють примарність перспектив місцевого порту, якщо він не буде з'єднаний з іншими регіонами залізницею. Зораб підкреслював, що після Кримської війни в Бердянську виникло багато торгових фірм, але більшість з них зазнала значних збитків, збанкрутіла або ж була змушена залишити країну; в будь-якому випадку не в програті залишались лише місцеві зерноторговці. Згадуючи в одному з наступних рапортів ситуацію, яка склалась у Бердянську станом на 1865 р., Джеймс Зораб писав, що кілька неврожайних років поспіль погрожували відкинути місто до рівня рибацького поселення, яким воно було за 35 років до того; склади перетворювались на руїни, багато будинків стояли спорожнілими, магазини залишились без товарів, на вулицях панували запустіння та бідність⁴⁷.

Натомість рапорт за 1866 р., складений 19 січня 1867 р., вже починався словами про комерційні та сільськогосподарські успіхи. Про жваве скуповування зерна в радіусі 300 верст і про великі потреби в суднах для експорту зернових ішлося на початку рапорту

⁴² FO 65/810 – Consuls at Warsaw, Helsingfors, Berdiansk, Poti; Mansfield, Campbell, Zohrab, Wilkinson [Електронний ресурс] // The National Archives. – Режим доступу : <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254656>

⁴³ FO 65/827 – Consul General at Odessa; Abbott, Consuls at Archangel, Berdiansk, Helsingfors, Kertch, Nicolaiev; Rennie, Birse, Zohrab, Campbell, Barrow, Stevens [Електронний ресурс] // The National Archives. – Режим доступу : <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254673>

⁴⁴ FO 65/842 – Consuls at Archangel, Berdiansk, Helsingfors, Kertch, Nicholaiev; Renny, Birse, Zohrab, Campbell, Barrow, Stevens, Cicognani, Consular and Commercial [Електронний ресурс] // The National Archives. – Режим доступу : <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254688>

⁴⁵ FO 65/861 – Consuls at Berdiansk, Helsingfors, Kertch; Zohrab, Campbell, Barrow, Vice-Consul at Poti; Wilkinson, Gardner, Consular and Commercial [Електронний ресурс] // The National Archives. – Режим доступу : <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254707>

⁴⁶ FO 65/892 – Consuls at Berdiansk, Kertch, Viborg, Helsingfors, Archangel; Zohrab, Wagstaff, Barrow, Lorrentz, Campbell, Birse, Vice-Consul at Theodosia; Barker, Political, Consular and Commercial [Електронний ресурс] // The National Archives. – Режим доступу : <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254738>

⁴⁷ Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls. – L. : Harrison and Sons, 1869. – P. 502.

від 24 січня 1868 р. У цьому ж рапорті Зораб повідомляв про можливість перетворення тваринного жиру (сала) на важливу статтю бердянської торгівлі, а також про те, як німецькі колоністи експериментували із розведенням шовкопряда та виготовленням шовку. При цьому британський консул не упустив нагоди написати, що за рік Бердянськ не зазнав ніякого громадського поліпшення; шість місяців з дванадцяти дороги тут були вкриті багнукою у фут, а то й два, завтовшки; життя міста, стан його доріг і вартість проїзду продовжували великою мірою залежати від погоди. При цьому як приклад Зораб писав, що в погану погоду проїзд на дροжках “з нижньої частини міста”⁴⁸ до британського консульства коштував 1 шилінг 6 пенсів, тоді як зазвичай – тільки 7 пенсів.

Консул писав, що два роки доброї врожаю привели до суттєвого зростання чисельності населення Бердянська, а відповідно – і до значного подорожчання цін на житло і на продукти. Як наслідок, за твердженням британського консула, Бердянськ у багатьох аспектах перетворився на дорожче місце проживання, ніж більшість європейських столиць і ніж Одеса, чия дорожнеча набула світової слави. Водночас тут же Зораб таки констатував низку покращань у місті. Зокрема, за його формулюванням, нижчі верстви населення почали краще одягатись, а на вулицях стало видно менше свиней і більше людей⁴⁹.

Але в рапорті за наступний рік, складеному 28 січня 1869 р., Джеймс Зораб уже писав про дуже несприятливі умови, що склались для торгівлі (поганий врожай, високі ціни на зерно, висока вартість робочої сили в регіоні та низькі ціни на сільськогосподарську продукцію за кордоном), які призвели до значних втрат для експортерів і закордонних покупців. При цьому в місті зберігалась дорожнеча на житло: тоді як в Англії чотирикімнатний будинок можна було орендувати за 15 фунтів на рік, у Бердянську оренда такого будинку коштувала 40–50 фунтів. З позитивних моментів, які мали місце у звітному році, Зораб звернув увагу на завершення розпочатого ще у 1862 р. будівництва хвилерізу, який був обстежений сером Чарльзом Гартлі (Charles Hartley). Тут же британський консул написав, що найближчої весни у Бердянську планує відкритись англійська компанія, яка суттєво поліпшить умови завантаження суден, використовуючи замість човнів і маленьких кошків залізні баржі, пароплави та машини, спорудивши причал і з'єднавши його з містом трамвайною лінією⁵⁰. Втім, як відомо з інших джерел, ці проекти реалізовані так і не були.

Єдиним поліпшенням у благоустрої Бердянська, зазначеним у рапорті за 1870 р., було облаштування на вулицях ліхтарів із нафтовими лампами. Але й тут Зораб залишився вірним собі, додавши, що поки що ступінь освітлення вулиць вночі регулювався лише фазами супутника Землі, так що кілька ночей на місяць Бердянськ поринав у цілковиту темряву⁵¹.

У подальшому Джеймс Зораб продовжував інформувати Лондон про стан справ у Бердянську та на навколишніх землях. Крім традиційних рапортів про стан торгівлі, на вимогу офіційного Лондона Джеймс Зораб, як і інші британські консули, час від часу складав інші тематичні рапорти. Зокрема, у березні 1872 р. Зораб підготував рапорт про становище “індустріальних класів” і вартість життя на території Бердянського консульського округу (яка включала і Маріуполь зі значною частиною того, що згодом стало відомим під назвою “Донбас”). У цьому документі британський консул писав, що природні

⁴⁸ “the lower part of the town”.

⁴⁹ Commercial Reports Received at the Foreign Office... – L. : Harrison and Sons, 1868. – P. 125–129.

⁵⁰ Commercial Reports Received at the Foreign Office... – L. : Harrison and Sons, 1869. – P. 500–502.

⁵¹ Commercial Reports Received at the Foreign Office... – L. : Harrison and Sons, 1871. – P. 735.

багатства цих земель ще не розвідані та мало відомо про те, що саме приховано лише в кількох футах від земної поверхні. Тож Зораб не виключав, що з відкриттям покладів корисних копалин у регіоні вже через кілька років могли відбутись важливі зміни, які потребуватимуть кваліфікованих працівників. Поки ж усе життя регіону трималось головним чином на сільському господарстві та на експорті вирощеної продукції.

Доволі цікавою є сформульована британцем характеристика російських робітників. Згідно із Зорабом, із високою заробітною платою, що трималась останні роки, російські робітники, які тут працювали, могли б стати вельми заможними, але вони не цінували час, домашній комфорт і здорову їжу. Заробивши непогані гроші за тиждень, наступний тиждень вони витрачали на пиятику. Ці робітники чітко усвідомлювали, що не вони мають чекати роботу, а робота повинна чекати на них. При цьому вони були дуже невибагливими, живучи у халупах без меблів, спали одягненими, без ліжка і простирادل, мали замість подушки оберемок соломи. Їхньою їжею був чорний хліб, сушена риба, яйця, дуже нежисний сир та іноді свинина. Заможніші робітники в обідню пору їли ще й суп з овочами та м'ясом. Звичайним питвом були чай, квас (який Зораб класифікував як щось на кшталт легкого пива) і горілка, причому остання випивалась у великих обсягах. Саме споживання горілки під пісні та пляски і становило основний вид відпочинку.

Важливо, що все перелічене вище британський консул описував зовсім не з метою заповнення прогалин у знаннях представників офіційного Лондону щодо етнографічних особливостей населення далекої від них околиці Російської імперії. Мета була значно прагматичніша: Зораб аналізував можливості та умови для приїзду до регіону кваліфікованих британських працівників, які вже невдовзі могли тут знадобитись на залізницях та індустріальних підприємствах. Тож Джеймс Зораб і порівнював умови життя місцевих робітників із тими, до яких звикли британці. Висновок, до якого дійшов консул у Бердянську, був чіткий: всі вищезазначені умови та спосіб життя абсолютно не підходили для британців, які дуже швидко втратили б тут здоров'я. Тож Зораб логічно підвів до думки, що для підрахунку можливої вартості життя в регіоні для британців слід орієнтуватися зовсім не на вартість життя місцевих робітників, а на вартість на території Бердянського консульського округу всіх тих умов і послуг, до яких мешканці Туманного Альбіону звикли у себе на батьківщині. Зораб згадав, що британський інженер, який разом із дружиною вже впродовж двох років мешкав у Бердянську, підрахував, що за місяць він тільки на їжу, без питва, витрачав тут 9 фунтів, отримуючи плату у 18 фунтів, що за купівельною спроможністю дорівнювало 12 фунтам у Лондоні. Тобто вартість життя у Бердянську була в півтори рази дорожчою, ніж у столиці Великої Британії. Крім того, вже згідно із самим Зорабом, одяг і взуття в Бердянську коштували вдвічі дорожче, ніж в Англії.

До того ж, як писав британський консул, ці краї мали суворий клімат із погодою, що часто і несподівано змінюється; хоча взимку температура близько нуля, але при цьому дують сильні пронизливі вітри, через які відчуття холоду стає набагато сильнішим.

З огляду на все перелічене вище висновок, до якого дійшов Джеймс Зораб, був цілком очікуваним: Російська імперія була зовсім не тією країною, яка могла бути привабливою для імміграції туди британців. Щоб поставити остаточну крапку, британський консул додав, що до 1871 р. тут усе ж існували сприятливіші умови для іммігрантів, але тоді їхні привілеї були скасовані й на них поширені загальні для Російської імперії норми оподаткування та умови призову на військову службу⁵².

⁵² Further Reports from Her Majesty's Diplomatic and Consular Agents Abroad Respecting the Condition of the Industrial Classes and the Purchase Power of Money in Foreign Countries:

Аби краще зрозуміти, що мав на увазі Зораб, кажучи про скасування привілеїв для іммігрантів, достатньо звернутись до його рапорту від 27 лютого того ж 1872 р., в якому повідомлялося про значні втрати, яких регіон може зазнати через еміграцію менонітів. Британський консул зазначав, що еміграційні настрої були спричинені законодавчими новаціями Російської імперії, які скасовували надані німцям раніше привілеї, і тепер планувалося, що вони призиватимуться на військову службу. Німецькі школи будуть передані під нагляд російських інспекторів, а вивчення російської мови в них буде обов'язковим. Зораб наголошував, що німецьке населення порівняно з росіянами було ефективнішим у веденні сільського господарства, вирощувало більші врожаї кращої якості. І хоча німці у регіоні зовсім не спромоглися поширити свої моральні принципи та сільськогосподарські вміння на російських селян, вина за це повністю лежить на вадах законодавства, яке сепарувало німців від інших. Якщо уряд не перегляне закони, констатував Зораб, регіон втратить більше 10 тисяч ошадливих, працевитих мешканців, що боляче вдарить по стану місцевого сільського господарства. І ці втрати відчуватимуться ще довгий час. Зораб порівнював ситуацію із втратами регіону через еміграцію татар і ногайців, які пішли 16 років тому і котрих так і не змогли замінити росіяни, що переселились сюди у такій же, а то й більшій, кількості⁵³.

Важливо, що Зораб не лише повідомив керівництво про настрої місцевих менонітів, але й передав до Лондона запит менонітів щодо можливостей еміграції до Канади. Як зазначає новозеландець Джеймс Уррі, відповідний документ був скопійований і переданий до Міністерства у справах колоній (Colonial Office) для подальшої відсилки до Канади (закордонні справи останньої тоді перебували в руках саме британців). Уже внаслідок цього агент з імміграції Вільям Хеспелер (William Hespeler), якого зазвичай і прийнято вважати зачинщиком менонітської еміграції до Канади, був направлений до Бердянська, і справа отримала розвиток. Більше того, Вільям Хеспелер пропонував, аби Зораб супроводжував делегацію менонітів до Манітоби (Канада), але британський уряд не прийняв цю пропозицію, побоюючись загострення стосунків із Російською імперією⁵⁴. Таким чином, Джейм Зораб безпосередньо стояв у витоків менонітської еміграції на Американський континент.

Тему еміграції (цього разу вона була коректніше названа менонітською) британський консул продовжив висвітлювати у рапорті за наступний рік, складеному 19 лютого 1873 р. Показово, що Зораб насамперед відзначив увагу російської преси до характеристик стану справ з еміграцією, даних ним у попередньому рапорті. Далі британський консул проінформував офіційний Лондон про літній візит чотирьох менонітів до Канади та США з метою обстеження потенційних місць для переселення їхніх одновітців. При цьому, як повідомляв Зораб, хоча питання залишення Російської імперії відкрито обговорювалось лише менонітами, німці інших деномінацій уважно спостерігали за діями останніх, вочевидь маючи намір у разі чого наслідувати їхній приклад. Знов повторивши свої побоювання щодо можливих негативних наслідків еміграції менонітів для стану сільського господарства регіону і відповідно для експортної торгівлі, Джеймс Зораб

Presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty. – L. : Harrison and Sons, 1872. – P. 304–308.

⁵³ Commercial Reports Received at the Foreign Office... – L. : Harrison and Sons, 1872. – P. 490.

⁵⁴ *Urry J. Myth and History: The Story of William Hespeler's Independent Role in the Immigration of Mennonites to Manitoba in the 1870s* [Електронний ресурс] // Plett Historical Research Foundation. – Режим доступу : <http://www.plettfoundation.org/articles/myth-and-history/>

припустив, що спорожнілими після від'їзду менонітів землями скористаються спекулянти, ці землі будуть швидко виснажені й потім кинуті, що також вдарить по економіці.

Щодо новацій у Бердянському повіті, то Зораб зауважив, що вирощена тут картопля вперше стала вивозитися за кордон і, можливо, вона перетвориться на товар регулярного експорту. Щоправда, перша спроба прибутків не принесла, оскільки всі кораблі з картоплею прибули із Бердянська до Константинополя одночасно і були змушені збувати товар за заниженою ціною.

Серед позитивних зрушень за 1872 р. безпосередньо в Бердянську британський консул згадав, зокрема, відкриття Бердянської чоловічої гімназії та запланований на весну початок зведення для неї спеціальної будівлі⁵⁵.

Доволі цікаві оцінки перспектив прямих зв'язків Бердянська із Великою Британією запропонував Зораб у рапорті від 27 березня 1873 р. До речі, тут консул приділив чималу увагу опису перешкод, які створювались бюрократичною системою Російської імперії. Зораб писав, що остання запровадила низку фактично незрозумілих дрібних формальностей і вимог до заповнення декларацій, навіть помилка в заповненні яких тягла за собою стягнення великих штрафів, а то й конфіскацію товарів. До того ж у такій формі покарання були прямо зацікавлені російські митники, які одержували третину всіх штрафів і вартості конфіскованих товарів.

У датованому 11 лютим 1874 р. рапорті за 1873 р. Джеймс Зораб, знов звернувшись до теми еміграції, повідомляв, що велика кількість менонітів Бердянського та сусідніх повітів, а також Криму вже зібралась і планує вирушити за кордон навесні. За переконанням британського консула в Бердянську, хоча імператор і дав менонітам шестирічний термін на вирішення, чи підкоритись новим законам і залишитись або ж покинути межі Російської імперії, це лише зробить еміграцію не квапливо, а планомірно, і до кінця 1879 р. регіон втратить більшість менонітів.

У цьому ж рапорті Зораб докладно зупинився на блискучих перспективах азовських портів у плані експорту вугілля. Британський консул повідомляв керівництву, що вугілля Північного Приазов'я і раніше видобувалось і доставлялось до міст селянами, але тільки у 1870 р. на цей природний ресурс була звернута серйозна увага: вугілля залягало неглибоко, і в регіоні ширилася справжня манія риття шахт. Головними перешкодами для розвитку видобутку Зораб назвав некваліфікованість і брак робочих рук, так що "банди чоловіків" для направлення до шахт можуть бути знайдені, лише коли не існуватиме потреби в робочих руках для сільського господарства. Які шляхи будуть знайдені для розв'язання проблеми, писав Зораб, може показати лише майбутнє⁵⁶. Звернемо увагу, що з огляду на екстраординарну значущість питання британський консул у Бердянську ще 14 жовтня 1873 р. склав окремий докладний рапорт про стан і потенційні можливості розвитку видобутку вугілля на Катеринославщині (зрозуміло, що слово "Донбас" у цьому рапорті ще не використовувалось).

Рапорти Зораба вже невдовзі після їх складання привертати увагу не лише дипломатів і підприємців. Зокрема, уривок з рапорту Джеймса Зораба про торгівлю Бердянська від 6 січня 1866 р., в якому йшлося про отруйних чорних павуків, 4 червня того ж

⁵⁵ Commercial Reports Received at the Foreign Office... – L. : Harrison and Sons, 1873. – P. 1004–1008.

⁵⁶ Commercial Reports Received at the Foreign Office... – L. : Harrison and Sons, 1874. – P. 857–858.

1866 р. був зачитаний на засіданні Ентомологічного товариства у Лондоні⁵⁷ і невдовзі опублікований у “The Transactions of the Entomological Society of London”⁵⁸.

Фрагмент рапорту консула Зораба з Бердянська за 1866 р. був наведений у додатках до статті “Variation in the Price and Supply of Wheat”, опублікованій 1869 р. у “Journal of the Royal Agricultural Society of England”⁵⁹.

Описи та інші документи, складені Джеймсом Зорабом щодо менонітів Бердянська та Бердянського повіту, були використані Геральдом Дірксом у монографії “Canada’s Refugee Policy: Indifference or Opportunism?”⁶⁰, а також Адольфом Енсом у книзі “Subjects or Citizens?: The Mennonite Experience in Canada, 1870–1925” під час висвітлення передісторії менонітів Канади⁶¹.

Грекиня Тзеліна Харлафтис у монографії “A history of Greek Owned Shipping. The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the Present Day” згадує про рапорт Зораба з Бердянська за 1872 р., в якому британський консул повідомляв, що збільшення кількості суден під російським прапором зовсім не означало реальне посилення російського судноплавства, але було викликано тим, що грецькі судна, або уникнути митних сплат, які наклались на них у французьких портах, просто стали ходити під російськими прапорами⁶².

Завдяки одному з рапортів і листу Зораба до графа Гренвіля, написаним 30 листопада 1871 р., ми маємо можливість дізнатись багато подробиць про умови діяльності в Бердянську британського консула. Бердянський консульський округ, згідно з описом Зораба, охоплював Бердянський повіт, тобто землі від річки Берда на сході до Генічеська на заході й від Азовського моря на півдні до Мелітопольського та Олександрівського повіту на півночі та північному сході. Але реально консулат, за формулюванням Зораба, не мав кордонів: консулу доводилось допомагати у вирішенні питань, які стосувались британських підданих у Маріуполі; до нього ж звертались власники та екіпажі суден, які зазнавали катастрофи де завгодно на Азовському морі, якщо тільки ця місцевість не була у безпосередній близькості до Таганрога чи Керчі; нарешті, консул вирішував питання, пов’язані з британськими підданими, які мешкали далеко від узбережжя, включаючи навіть Харків⁶³. При цьому показово, що з усією специфічністю ставлення Зораба до місця своєї служби він називає Бердянськ найбезпечнішим і найзручнішим портом Азовського моря⁶⁴.

Річне жалування, яке Джеймс Зораб одержував за службу в Бердянську, спочатку становило 400, а в 1866 р. було підняте до 450 фунтів. При цьому консул не займався комер-

⁵⁷ Серед членів цього товариства був і Чарльз Дарвін.

⁵⁸ The Transactions of the Entomological Society of London. Third series. – L. : H. T. Roworth, 1867. – Vol. V. – P. XIV.

⁵⁹ Evershed H. Variation in the Price and Supply of Wheat // Journal of the Royal Agricultural Society of England. – L. : John Murray, 1869. – Volume the fifth. Practice with Science. – P. 212–213.

⁶⁰ Dirks G. E. Canada’s Refugee Policy: Indifference or Opportunism? – McGill-Queen’s University Press, 1977. – P. 27.

⁶¹ Ens A. Subjects or Citizens?: The Mennonite Experience in Canada, 1870–1925. – Ottawa : University of Ottawa Press, 1994.

⁶² Harlaftis G. A History of Greek Owned Shipping. The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the Present Day. – L. ; N.-Y. : Routledge, 1996. – P. 33.

⁶³ Accounts and Papers. – P. 71.

⁶⁴ Ibid. – P. 72.

ційними операціями і, зокрема, торгівлею, тобто мав жити за рахунок саме жалування (серед іноземних консулів у Бердянську в 1871 р., крім британського, ще й італійський консул мав основним джерелом існування жалування від свого уряду, тоді як п'ятеро інших консулів, які представляли тут інтереси 10 країн, паралельно займалися торгівлею⁶⁵). У 1871 р. Зораб, скаржучись керівництву на недостатність цієї плати, писав, що саме призначення до “невідомої країни” – Російської імперії – в 1864 р. він сприйняв із гірким розчаруванням, оскільки це певним чином перекреслювало всі його попередні шістнадцятирічні напрацювання щодо вивчення мови та специфіки Османської імперії, де він планував служити й надалі; тепер все доводилось починати спочатку. Згідно із Зорабом, недостатність плати, яку він отримував у Бердянську, змусила його через певний час відіслати родину додому, і станом на кінець листопада 1871 р. він жив сам упродовж уже майже чотирьох років, причому в некомфортних умовах, ще й витрачаючи гроші на оплату освіти трьом своїм дітям і на інші необхідні виплати. Зораб скаржився, що останнім часом до цього додалися ще й проблеми зі здоров'ям, адже за два роки не було жодного повного місяця, коли б він почував себе добре. Причинами ж погіршення здоров'я британський консул у Бердянську назвав душевний неспокій через перелічені вище обставини та суворість місцевого клімату. Тож свого листа Джеймс Зораб завершив висловленням надії, що керівництво врахує його тривалу важку службу і переведе на якийсь інший пост, де він зможе, нарешті, воз'єднатися з родиною і насолодитись комфортним життям. Показово, що, маючи на меті досягнути бажаного, в цьому листі консул зробив наголос на всіх складностях своєї служби (причому не тільки у Бердянську) і на тих моментах, коли він був обділений увагою керівництва (як-от те, що всі інші, крім нього, британські військові офіцери і цивільні службовці, які брали участь в обороні Карсу, були нагороджені орденом Лазні, а згодом – орденом Почесного легіону). При цьому з цього ж листа випливає, що раніше його жалування було набагато меншим, ніж у Бердянську: на попередньому місці служби, на Балканах, Зораб одержував спочатку тільки 200, а згодом – 300 фунтів на рік⁶⁶.

У листі 1871 р. Зораб побіжно згадував, що з Османською імперією були пов'язані його дослідження. Напевно, тут містився натяк на той факт, що Джеймс Зораб був членом Королівського Азіатського товариства⁶⁷, ще у 1823 р. створеного у Лондоні видатними вченими і колоніальними адміністраторами.

Щодо обсягів роботи Зораба, то впродовж неповного 1871 р. (до листопада) британське консульство у Бердянську одержало й опрацювало 58 документів, склало й відіслало 65 депеш, листів і рапортів. До повноважень консула входила підтримка дисципліни на борту суден під британськими прапорами, але, як рапортував Зораб, він не відповідав за британських моряків під час їхнього перебування на березі; не підпадали під юрисдикцію консула піддані Великої Британії, які мешкали на території Бердянського повіту. Натомість він відповідав за приватну власність британських підданих у Бердянську в разі їхньої смерті, а також за британські судна, які могли тут розбитися. До кола функцій консульства, які чітко не оговорювались, але котрі доводилось виконувати, продовжували входити сприяння купцям і судновласникам, допомога у залагодженні спорів, що стосувалися чартерів, контрактів і вантажів, переклад коносаментів, які зазвичай складались італійською, тощо. Офіційно консульство працювало з 10.00 до 12.00 та з 14.00 до 17.00, але, як повідомляв Джеймс Зораб, капітани суден знали, що реально вони

⁶⁵ Ibid. – P. 75.

⁶⁶ Ibid. – P. 80–81.

⁶⁷ *Hertslet E. (compiler). The Foreign Office List... – P. 165.*

можуть з'явитись до консульства і бути там прийнятими у будь-який час. Як і раніше, при консульстві працювало троє осіб: крім безпосередньо консула, тут були клерк із річною платою в 150 фунтів й офісний службовець із платою 30 фунтів. На витрати консульства щорічно виділялись 150 фунтів, з яких 34 фунти 16 шилінгів ішли на оренду офісного приміщення, 12 – на паливо та освітлення, 10 – на канцтовари, 10 – на прапор тощо. Згідно із Зорабом, гроші витрачались і на такі непередбачені кошторисом статті, як громадські свята, добродійні підписки, щорічні подарунки, уніформа тощо⁶⁸.

Напевно, офіційний Лондон звернув увагу на відповідний рапорт Джеймса Зораба, але для прийняття рішення щодо консульства у Бердянську не став покладатись лише на думку свого консула. 9 травня 1872 р. зібралось засідання спеціального комітету дипломатичної та консульської служби, який викликав, зокрема, Чарльза Гріерсона (Charles Grierson). На той момент цей британський підданий мешкав у Бердянську вже близько чотирьох років⁶⁹. Ще у 1869 р. він разом із його співвітчизником Вільмотом і полковником Починським отримав дозвіл зводити у Бердянську пристань, з якої баржі та буксирні пароплави могли б доставляти товари для навантаження на судна, що стоять на рейді⁷⁰. Тепер же комітет докладно розпитував цього купця щодо ситуації на Азовському та Чорному морях. Згідно з Чарльзом Гріерсоном, роботи у консула в Бердянську було зовсім не багато. На запитання ж члена комітету Фредеріка Волпола (Frederick Walpole), невже обсяги торгівлі через Бердянськ не зростають, Гріерсон відповів, що це правда, але при цьому провідну роль відігравали не британські, а італійські та грецькі судна. На уточнююче ж запитання члена комітету Картрайта (Cartwright), чи він впевнений, що для британського консула у Бердянську немає достатньо роботи, Гріерсон сказав, що це дійсно так, і єдиною турботою консула Зораба та консульського агента Вагстафа було прийняття паперів від капітанів британських суден, які заходили в місцевий порт. Єдиними ж підданими Великої Британії у Бердянську були самі представники консульства, Чарльз Гріерсон із партнером та їхні працівники. На думку Гріерсона, зі всією консульською роботою у Бердянську міг би успішно впоратися сам консульський клерк. Подаючи ширшу оцінку ситуації, Гріерсон зазначив, що найнеобхіднішим було б улаштування британського консульства в Севастополі⁷¹; дійсно, багато роботи було у британських представництв у Керчі й Таганрозі. В Маріуполі ж не було ні консульства, ні віце-консульства, і, на переконання Гріерсона, у ньому не було й потреби. Гріерсон запевняв, що він добре знайомий з персональним складом британських

⁶⁸ Accounts and Papers. – P. 73–74.

⁶⁹ Reports from Committees: Seven Volumes. Accounts, Public; Appellate Jurisdiction; Diplomatic and Consular Services. Session 6 February – 10 August 1872. – Great Britain. Parliament. House of Commons, 1872. – Vol. VII. – P. 107.

⁷⁰ ДАОО. – Ф. 1 (Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора). – Оп. 17. – Спр. 73. (О дозволенні воєнному інженер-полковнику Починському, при участі англійських подданих Гріерсона і Вільмота, побудувати в Бердянському порту пристань і эллинг. 1869 г.). Того ж року в управлінні Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора була заведена й інша справа, що стосувалась Гріерсона та Вільмота (ДАОО. – Ф. 1 (Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора). – Оп. 17. – Спр. 110. (Об оказании английскими подданными Гриерсоном и Вильмотом помощи воєнному пароходу “Туапсе” в постигшем его несчастии в водах Керчь-Еникальского пролива. 1869 г.).

⁷¹ Відповідне віце-консульство невдовзі дійсно було влаштоване, а в середині 1880-х рр. Чарльз Гріерсон став там віце-консулом.

представництв у регіоні та, за його спостереженнями, серед них “англійський елемент” був незначним, а натомість дуже великий відсоток становили особи, народжені у Середземномор’ї, зокрема на Мальті, тому багато з них ніколи навіть не бували в Англії. Тут же Гріерсон навів як приклад саме Джеймса Зораба, сказавши, що той, наскільки йому відомо, був левантійцем⁷², народженим на Мальті. І додав, що знає про велике бажання Зораба бути переведеним з Бердянська до Османської імперії або ж Персії. Відповідаючи на низку інших прямих запитань, Гріерсон повідомив, що Зораб був не торгуючим консулом і саме британський консул у Бердянську був агентом Ллойда. При цьому Гріерсон додав, що іноді чув про конфлікт інтересів, пов’язаний із таким поєднанням обов’язків. Але наводити конкретні приклади він відмовився. На запитання, яку плату він вважає достатньою для британського представника у Бердянську, Гріерсон зауважив, що на той момент консул тут отримував 600 фунтів на рік; як для консула це було не так уже й багато, але, зважаючи на малі обсяги роботи, було б достатньо і 150 фунтів⁷³.

Як звітував Джеймс Зораб, британський консул у Бердянську не мав ніяких офіційних привілеїв порівняно з іншими місцевими мешканцями, але при цьому Зораб уточнив, що він підтримує найтісніші дружні стосунки практично зі всіма місцевими керівниками⁷⁴. Належачи до “вершків” мешканців Бердянська, британський консул, як і офіційні представники інших країн, запрошувався на найбільші урочистості, які відбувались у місті. Зокрема, “Одесский Вестник” у квітні 1866 р. писав про вдячний молебень у присутності іноземних консулів, проведений у Вознесенському соборі Бердянська з приводу збереження життя імператора Олександра II від замаху; у вересні 1872 р. преса повідомляла про участь іноземних консулів в урочистостях з нагоди відкриття Бердянської чоловічої гімназії.

Саме про Зораба йшлося у щоденниках Василя Крижанівського, де зафіксовано, що 8 червня 1870 р. К. Сельський взяв у Крижанівського спаржу для англійського консула⁷⁵.

Згодом у 1874 р. Зорабу все ж вдалося реалізувати своє прагнення повернутись до Османської імперії. У 1877 р. часопис “The Spectator” характеризував британського консула в Ерзерумі Зораба як людину, котра прожила в регіоні багато років, знає місцеву мову і до певної міри є туркофілом⁷⁶.

У Національному архіві (Велика Британія) збереглося листування з Джеймсом Зорабом за 1876–1877 рр., коли він був консулом в Ерзерумі, за 1877 р. (часів його перебування в Трабзоні), а також за 1881 р., тобто за часів його перебування на посаді британського консула у розташованому на узбережжі Червоного моря місті Джидда (Jeddah) (на цій посаді він перебував з жовтня 1878 до липня 1881 р.)⁷⁷.

⁷² Показово, що з цього приводу член комітету Фредерік Волпол заперечив: Зораб належав до старої мальтійської родини, яка впродовж багатьох поколінь перебувала на англійській службі, а тому він не був левантійцем (“But he is of an old Maltese family that has been for so many generations in the English service that they are not Levantines”) (Reports from Committees... – P. 108).

⁷³ Reports from Committees... – P. 107–110.

⁷⁴ Accounts and Papers. – P. 74.

⁷⁵ Баханов К. А., Лыман И. И. Бердянск в дневниках... – С. 180.

⁷⁶ Our Consul at Erzeroum, Mr. Zohrab, who has lived there many years, knows the language, and is rather a Turcophile (News of the Week // The Spectator. – 1877, September 1. – № 2566. – P. 2).

⁷⁷ У 1880 р. “The Edinburgh Gazette” повідомила, що 27 березня королева призначила

За даними родинного сайту, згодом Зораб разом із сім'єю емігрував до Галіфакса (Нова Шотландія, Канада)⁷⁸. Помер Джеймс Ернест Наполеон Зораб у 1891 р.⁷⁹ (база даних JSTOR помилково називає датою смерті 1860 р.)⁸⁰.

Коли ми зв'язалися з Петером Дугласом Зорабом із Нової Зеландії, який нині опікується зазначеним родинним сайтом, він, поміж іншим, повідомив, що члени родини Зорабів зараз точно живуть у Нідерландах, Великій Британії, Новій Зеландії, Японії, США, Канаді, Австралії, Узбекистані, Південній Африці. Крім того, він надав список країн, де Зораби “жили, і, можливо, досі живуть”: Вірменія, Іран, Індонезія, Індія, Малайзія, Франція, Туреччина, Єгипет, Судан, Кіпр, Мальта, Нігерія, Танзанія, Росія, Швейцарія, Німеччина, Таїланд і Саудівська Аравія.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Такою була біографія третього за хронологією офіційного представника Великої Британії у Бердянську. Підсумовуючи, маємо зазначити, що біографія Джеймса Ернеста Наполеона Зораба багато в чому була показовою для імперії, у володіннях якої, за відомим висловом, “ніколи не заходило сонце”. Впродовж своєї кар'єри цей консул встиг змінити чимало місць і кілька країн служби, всюди розглядаючи захист інтересів Великої Британії як основний пріоритет. При цьому він аж ніяк не був “гвинтиком”, що сліпо реалізовував настанови керівництва; специфіка і родинної історії Зорабів, і безпосередньо життєвого шляху самого Джеймса Ернеста Наполеона Зораба суттєво впливали на сприйняття ним країни перебування і на його бачення того, якою має бути британська політика щодо цієї держави. Будучи доволі непересічною особистістю, при цьому Зораб не мовчав і стосовно вад самої системи організації британської консульської служби й організації економічних взаємин Туманного Альбіону з іншими державами.

Подробиці про діяльність Джеймса Ернеста Наполеона Зораба у Бердянську англомовні читачі зможуть дізнатись у нашій щойно опублікованій книзі “European Vector of the Northern Azov in the Imperial Period: British Consular Reports about Italian Shipping”⁸¹, а також у монографії “From Cumberbatch to Greaves: British Consuls in Berdyansk”, яка вже підготовлена до публікації.

Джеймса Зораба, есквайра, консула Її Величності в Джидді, бути ще й консулом для регіону, прилегло до затоки Ассаб, при цьому проживаючи в Джидді (The Edinburgh Gazette. – 1880, April 13. – P. 362). Хамді Оздіш на наше прохання відшукав у матеріалах архіву в Стамбулі й іншу інформацію про перебування Зораба на посаді в Джидді (Prime Ministerial Ottoman Archive (Başbakanlık Osmanlı Arşivi-BOA) Archive code: 281/17418, Fund code: İ.HR.).

⁷⁸ James Ernest Napoleon Zohrab [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zohrabfamily.atwebpages.com/jamesenz.html>

⁷⁹ Wilson D. List of British Consular Officials in the Ottoman Empire... – P. 22.

⁸⁰ Zohrab, James Ernest Napoleon (1830–1860) [Електронний ресурс] // JSTOR Global Plants. – Режим доступу : <http://plants.jstor.org/stable/10.5555/al.ap.person.bm000154758>. Згідно з цією базою даних, Джеймс Ернест Наполеон Зораб, крім іншого, був ще й колекціонером рослин, і на його честь у 1881 р. був названий *Crocus zohrabi* May.

⁸¹ Константинова В., Лиман І., Ігнатова А. European Vector of the Northern Azov in the Imperial Period: British Consular Reports about Italian Shipping / Європейське спрямування Північного Приазов'я в імперську добу: британські консульські рапорти про італійське судноплавство. – Бердянськ : ФО-П Ткачук О. В., 2016.